

Ana Šimić

Kraljica Jelena Slavna u hrvatskim povijesnim romanima

Ana Šimić
Staroslavenski institut
Demetrova 11
HR, 10000 Zagreb
ana.simic@stin.hr

U radu se analizira predodžba o kraljici Jeleni Slavnoj (10. stoljeće) sadržana u trima hrvatskim povijesnim romanima: *Prvi kralj* (1903.) Velimira Deželića st., *Kraljica Jelena. Roman iz doba hrvatskih narodnih vladara* (1935.) Lovre Katića te *Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene* (1976.) Ivana Raosa. Jelena je prikazana kao pobožna, mudra i pravedna vladarica zadivljujućega javnog djelovanja i manje uspješnoga privatnog života. Potonje se ponajprije odnosi na njezin brak s kraljem Mihaelom Krešimirom II. U analiziranim su romanima glagoljaši bitan dio Jelenina okružja i izgradnje fabule. Ukupna romansirana povijest o Jeleni pripisuje joj presudniju i sudbonosniju ulogu za opstanak i blagostanje hrvatskoga kraljevstva nego što to daju naslutiti sačuvani povijesni izvori.

Ključne riječi: srednji vijek, hrvatski vladari, Solin, glagoljaštvo, hrvatska književnost

UDK: 7.034.5(497.5)Jelena Slavna:82-311.6:821.163.42
82-311.6Prvi kralj, Deželić, V. st.“20”
82-311.6Kraljica Jelena, 821.163.42 9.Katić, L.“20”
82-311.6Kraljičin vitez, Raos, I. 821.163.42“20”
929.55:7.034.5(497.5)Jelena, S.

Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 8. rujna 2022.

1. Uvod

Srednji je vijek u hrvatskom narodu iznjedrio nekoliko poznatih kraljevskih ženskih figura imena Jelena. Uz Jelenu Slavnu (10. stoljeće), ženu kralja Mihaela Krešimira II., to su Jelena Lijepa (11. stoljeće), žena kralja Zvonimira, te dvije Jelene koje su nosile bosansku krunu: Jelena Gruba, tj. Jelena Kotromanić (14. stoljeće), žena Stjepana Dabiše, te Jelena, rođena Nelipčić (14./15. stoljeće), žena Stjepana Ostoje. Prva je od navedenih Jelena najpoznatija i najpopularnija, što daje na znanje i pohvalni pridjevak uz njezino ime.

Da će Jelena Slavna zauzeti posebno mjesto u kolektivnom pamćenju hrvatskoga naroda pokazuju već i same okolnosti nalaska njezina sarkofaga. Izazvavši oduševljenje, vijest je to koja je krajem 19. stoljeća uvelike prešla granice hrvatske, pa i europske znanstvene i akademske javnosti.¹ O raspoloženju unutar Hrvatske slikovito govori podatak da je tadašnja Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu u znak slavlja i radosti podignula hrvatsku zastavu.²

Nadgrobní natpis kraljice Jelene (976.) pokazao se najsadržajnijim i najvažnijim natpisom iz vremena vladara narodne dinastije. Dok je za povjesničare možda važniji onaj njegov dio koji spominje Jelenine rodbinske odnose (žena kralja Mihaela Krešimira i majka kralja Stjepana Držislava), čime je neupitno nadopunjeno rodbinsko stablo Trpimirovića, za širu su javnost, tj. za kolektivnu svijest dragocjeni podatci o Jeleni kao majci kraljevstva, majci sirota i zaštitnici udovica. Kada se tomu doda svjedočanstvo Tome Arhiđakona da je Jelena sagradila crkve od kojih je jedna služila kao mauzolej hrvatskih kraljeva, može se razumjeti zašto je Jelenina ličnost, tj. predodžba o njoj kao kraljici majci, »čuvarici obiteljske memorije«,³ a tako i memorije hrvatskoga kraljevstva, mogla snažno i pozitivno djelovati na hrvatsku nacionalnu svijest i kolektivno pamćenje. Tim više što se nalazak sarkofaga dogodio u vremenu višestoljetne opresivne tuđinske vlasti

1 O odjecima Buličeva otkrića u hrvatskom i europskom tisku vidi F. Oreb 2009.

2 L. Katić 1993, str. 170.

3 Z. Nikolić 2018, str. 11.

nad Hrvatima kada su događaji iz daleke i slavne prošlosti mogli djelovati kao nadahnuće i poticaj.⁴

Budući da književnost može utjecati na kolektivno, tj. kulturno pamćenje, štoviše, može ga i stvarati,⁵ ne čudi da su širenju znanja o kraljici Jeleni Slavnoj i njegovanju uspomene na nju mogli pridonijeti i povijesni romani koji su je uzeli za temu. Tim više zbog međusobne uvjetovanosti kulturnoga pamćenja, književnosti i povijesti: svijest o povijesti jedna je od temeljnih sastavnica kulturnoga pamćenja, a vrijednost je književnosti za povijest kao jednu od domena kulturnoga pamćenja iznimna.⁶ U ovom će radu metodom deskripcije i interpretacije književnoga teksta i povijesne građe (koja mu je bila polazištem izgradnje) te metodom komparacije književnoga teksta s povijesnom građom biti predstavljena predodžba o Jeleni posredovana trima hrvatskim povijesnim romanima. Rad će, između ostaloga, ukazati i na zanimljiv odnos između povijesti i pripovijesti, zbilje i književnosti, odnosno književnosti kao dodatka zbilji.⁷ Drugim riječima, pokazat će što i kako književnost, tj. analizirani povijesni romani dodaju povijesnoj zbilji (koja se iščitava iz (oskudnih) povijesnih izvora o kraljici Jeleni i njezinu vremenu) te tako nečim jedinstveno svojim pridonose kulturnom pamćenju o kraljici Jeleni.

2. Jelena Slavna u hrvatskim povijesnim romanima

Hrvatski povijesni romani u kojima je kraljica Jelena jedan od likova objavljeni su u 20. stoljeću: *Prvi kralj* (1903.) Velimira Deželića st., *Kraljica Jelena. Roman iz doba hrvatskih narodnih vladara* (1935.) Lovre Katića te *Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene* (1976.) Ivana Raosa. Sve su tri romansirane pripovijesti klasificirane kao predstavnici tzv. religiozno-pučkoga modela povijesne varijante hrvatskoga povijesnog romana (za razliku od novopovijesne varijante).⁸ Osim toga, kada je riječ o procjeni njihove estetske, tj. umjetničke vrijednosti (koja ne iscrpljuje ulogu i utjecaj književnosti), ne može se reći da su zadobili pohvale istaknutijih književnih povjesničara.⁹

Temeljna žanrovska odrednica povijesnoga romana jasno daje do znanja da su spomenuti autori po samoj prirodi stvari morali biti upućeni na povijesne izvore o Jeleni. Bulićevo opažanje da je riječ o najtamnijem razdoblju naše povijesti (najtamnije u smislu nepoznato, tj. posvjedočeno oskudnim izvorima),¹⁰ potvrđuju dva relativno kratka latinska teksta koja čine jezgru znanja o Jeleni: natpis kraljice Jelene koji daje kredibilitet navodima Tome Arhiđakona, do nalaska njezina sarkofaga na Gospinu otoku u Solinu uzimanima s rezervom.¹¹

Toma Arhiđakon, najpoznatiji srednjovjekovni kroničar s hrvatskih prostora, u svojoj je *Historia Salonitana* (13. stoljeće) govoreći o nadbiskupu Lovri (11. stoljeće) zabilježio:

»U to je vrijeme održana sinoda u gradu Ninu pod vodstvom kardinala Ivana, izaslanika Apostolske stolice. Na izrečeno traženje nadbiskupa Lovre presajni muž DMITAR, nazvan Zvonimir, kralj Hrvata, vratio je crkvi svetoga Dujma crkve svetoga Stjepana i svete Marije u Solinu sa svim njihovim dobrima. Crkve je sagradila i obdarila kraljica Jelena darujući ih splitskoj stolici u trajan posjed. Te su crkve zbog štovanja kraljevskih grobova bile predane na određeno vrijeme nekim redovnicima koji su u njima revno obavljali obrede. Tamo je pokopan uzvišeni muž kralj Krešimir, zajedno s mnogim drugim kraljevima i kraljicama, u atriju bazilike svetoga Stjepana.«¹²

Taj kratki zapis donosi informacije o Jeleninoj javnoj materijalnoj ostavštini, tj. o sakralnim građevinama koje je podigla na solinskom Otoku: crkvi sv. Stjepana i sv. Marije. Prva je služila kao ukopište hrvatskoj vladarskoj lozi, tako i kralju Krešimiru. Prema Arhiđakonu Jelena je navedene crkve darovala splitskoj Crkvi.¹³

Natpis pak kraljice Jelene iz godine 976. u rekonstrukciji i čitanju don Frane Bulića glasi:

4 Usp. F. Oreb 2009, str. 205-206.

5 B. Neumann 2008, str. 334-335; A. Erll 2011, str. 151.

6 A. Erll 2011, str. 38-39.

7 V. Žmegač 1982, str. 83.

8 J. Matanović 1998, str. 333, 335, 336.

9 K. Nemeč 1998, str. 72, 219; 2003, str. 183-184. Usp. I. Bošković 2015, str. 96, 107-108; S. Damjanović 2019, str. 117. Procjena o manjku estetske vrijednosti oslanja se uglavnom na zapažanje o nepripadanju navedenih romana prevladavajućoj književno-stilskoj struji svoga vremena i na zaokret prema široj čitateljskoj publici, što podrazumijeva pripovjedne postupke koji se smatraju trivijalnim (usp. J. Matanović 1998, str. 9). Inače, samo je manjina hrvatskih povijesnih romana napisanih u 20. stoljeću zasada književno priznata (J. Matanović 1998, str. 10).

10 F. Bulić 1901a, str. 194.

11 M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 416.

12 T. Arhiđakon 2013, str. 81.

13 Za manje upućene neka bude istaknuto da su Split i Solin tada bili pod različitom upravom: Split je bio dio bizantske Dalmacije i u njemu su vodeću riječ imali Latini (Romani), a susjednom je Hrvatskom vladala hrvatska narodna dinastija.

»U ovom grobu počiva glasovita Jelena, žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, koja se odreče sjaja prijestolja dne 8. mjeseca oktobra, a ovdje bi pokopana godine od upućenja Gospodinova 976., četvrte indikcije, cikla mjesečnoga petoga, epakte sedamnaeste, cikla sunčanoga petoga, dana petoga, koji pada sa šestim (petak).

Ona, koja je za života bila kraljevstvu majka, postade (majkom) sirota i zaštitnicom udovica.

Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj (joj) se duši!¹⁴

Epitaf započinje lapidarnom pohvalom Jeleni (»glasovita«), nakon čega je identificira u odnosu na njezinu privatnu sferu, tj. najbližu (nuklearnu) obitelj: ona je žena jednoga kralja, a majka drugoga. Druga je pak rečenica opisuje s obzirom na njezinu javnu ulogu: ona je majka kraljevstva te majka sirota i zaštitnica udovica. Potonje dvije odrednice (briga za siromahe i udovice) zabilježene su i za neke druge srednjovjekovne hrvatske i romanske ličnosti, ali sve muške: kralja Zvonimira, nadbiskupa Martina i anonimnoga muža pokopana u splitskoj katedrali.¹⁵ Sam je izvor navedene konstrukcije starozavjetni psalam u kojem se za Boga kaže da je otac sirota i branitelj udovica (Ps 68(67),6).¹⁶ U dijelu epitafa koji je sadržajno usmjeren na Jelenu, odnosno kada se zanemari dio posvećen dataciji, otkriva se da je dominantna riječ i pojam u kojem anonimni sastavljač epitafa nudi ključ razumijevanja Jelenine uloge – *majka*. Riječ je to koja se ponavlja tri puta: pokojnica je bila majka jednoga kralja, ali i majka kraljevstva i majka sirota. Njezino je »trojako« majčinstvo tjelesne i duhovne naravi te obuhvaća njezin život u punini privatne i javne sfere.

Premda s jedne strane sadržajna, predstavljena dva izravna povijesna izvora o kraljici Jeleni ipak ostavljaju brojne praznine za književnike čije je cilj bio zabaviti i poučiti. Deželić, Katić i Raos neke su od praznina izazvanih

manjkom povijesnih izvora mogli popuniti na temelju ponekoga sekundarnog izvora. Primjerice, neizostavno Porfiregenetovo djelo *O upravljanju carstvom* bilježi da je Krešimirova brata Miroslava ubio ban Pribina,¹⁷ što je podatak na koji su računali i u svoja djela unijeli Katić i Raos. No ostaje činjenica da su se navedeni autori ponajviše mogli oslanjati na vlastitu imaginaciju vođenu smislom za (povijesnu) uvjerljivost te vještinom pripovijedanja. S druge strane, koliko je god bilo prostora za vlastitu imaginaciju, klasični je ili tradicionalni povijesni roman (za razliku od suvremenoga posmodernističkoga)¹⁸ imao dva načelna ograničenja za izmišljeno, tj. fikcionalno. Ono što je fikcionalno nije smjelo biti u protuslovlju s onim što je zabilježeno u povijesnim izvorima, a sam je prostor fikcionalnoga trebao biti usmjeren na tamne zone povijesti, tj. na one o kojima povijesni izvori šute.¹⁹ U nastavku rada slijedi analiza karakterizacije kraljice Jelene u kontekstu fikcionalnih svjetova posredovanih navedenim povijesnim romanima te odnosa te fikcije s povijesnom zbiljom ili znanjem.

2.1. Deželićev *Prvi kralj*

Najstariji je roman u kojem je Jelena jedan od zapaženijih likova *Prvi kralj* (1903.) Velimira Deželića st. (1864. – 1941.).²⁰ Radnja je romana usmjerena na vrijeme nakon Tomislavove krunidbe. Prva fabularna linija prati hrvatsko-latinsku dinamiku uklopljenu u kontekst Prvog splitskog crkvenog sabora (925.) i zbivanja oko njega. Druga je fabularna linija, romantičnoga i romantičarskoga predznaka, usmjerena na ljubavni trokut između Jelene, Berislava i Cvijete, pri čemu je Jelena upravo ona kraljica u hrvatskoj povijesti poznata kao Jelena Slavna.

Deželić je u romanu predstavlja kao kći jedinicu kralja Tomislava. Drugim riječima, Jelena će u Deželićevoj fikciji postati kraljica po pravu nasljedstva stečena rođenjem, a ne po udaji kako je zapravo bilo.²¹ U rodoslovlju hrvatskih narodnih vladara nema nijednoga ženskoga imena, što

14 V. Delonga 1996, str. 131.

15 L. Katić 1942, str. 236; L. Katić 1993, str. 176; M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 419.

16 M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 419.

17 F. Bulić 1901b, str. 222.

18 Postmodernizam dovodi u pitanje faktičnost tzv. povijesnoga znanja i historiografije, primjećujući u njima subjektivnost i selektivnost analognu književnoj obradi zbilje. Tako prema L. Gossmanu ni književnost ni povijest ne nude *terra firma* s koje bi se ona druga mogla pouzdano sagledati (V. Biti 2000, str. 405). No kao što je ranije rečeno, romanima analiziranim u ovom radu pripisana je pripadnost povijesnoj varijanti hrvatskoga povijesnoga romana (za razliku od novopovijesne) i to onoj realistično-romantičarskoj koncepciji povijesnoga romana. Zbog toga se u njihovoj raščlambi može govoriti o razlikovanju književnosti i povijesti.

19 Z. Mrakužić 2009, str. 18.

20 Za ovaj je rad poslužilo najnovije izdanje toga romana, V. Deželić 2011.

21 Primjerice, u engleskom jeziku postoji i terminološka razlika između *queen consort* i *queen regnant*. Potonje se odnosi na pokojnu britansku kraljicu Elizabetu II., dok se ono prvo odnosi na Camillu, suprugu kralja Charlesa III., koji je naslijedio Elizabetu II. Po toj je terminologiji Jelena Slavna u stvarnosti kao supruga kralja Mihaela Krešimira bila *queen consort*, dok je Deželić u fikcionalnom djelu prikazuje kao *queen regnant*.

potvrđuje da žene nisu mogle naslijediti vladarsko pravo. U tom smislu Deželićeva reinterpetacija povijesti o provenijenciji Jelenine kraljevske titule predstavlja odmak od stvarnosti kakvu je danas poznajemo i tumačimo. No treba utvrditi da tako postavljeno stanje ne proizlazi iz autorove književne imaginacije, nego je rezultat njegova zagledanja u historiografsku literaturu.

Valja se podsjetiti da je Deželićev roman objavljen daleke 1903., svega nekoliko godina nakon otkrića Jelenina epitafa, kada su znanstveni radovi o njoj bili, ali i mogli su biti samo oskudni. Zbog podudarnosti u predstavljanju Jelenina podrijetla izgledno je da se Deželić za povijesnu pozadinu svoga romana informirao kod samoga don Frane Bulića, nalaznika i prvoga tumača natpisa kraljice Jelene. Bulić je u svom *Izvještaju o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene* iz godine 1901., između ostaloga, postavio tezu da je kraljica Jelena kći kralja Tomislava.²² Tek će trinaest godina kasnije Ferdo Šišić oboriti tu pretpostavku i uspostaviti danas općeprihvaćen redoslijed i rodbinske odnose prema kojima nakon Tomislava vlada Trpimir II., a iza njega Krešimir I. te Miroslav i brat mu (Mihael) Krešimir II., muž kraljice Jelene i otac kralja Stjepana Držislava.²³

2.1.1. Jelena protiv Latina

Deželićev se roman temelji na još jednoj, u kasnijoj historiografiji prevladanoj, pretpostavci. Riječ je o (navodnoj) snažnoj etničkoj i liturgijskoj polarizaciji srednjovjekovnoga društva na današnjem hrvatskom prostoru, tj. o (navodnom) oštrom sukobu između Latina (Romana) i Hrvata te njemu podudarnom sukobu između latinaša i glagoljaša.²⁴ Upravo je Prvi splitski sabor (925.) najstariji povijesni spomen glagoljaštva među Hrvatima, a događaji su oko njega i na njemu u starijoj historiografiji bili opisivani u kontekstu pretpostavljenoga sukoba dviju etničkih i liturgijskih zajednica.

Kao kći hrvatskoga kralja Tomislava Jelena je u romanu *Prvi kralj* predstavljena kao protivnica Latina. Ne birajući riječi naziva ih »našim kivnim neprijateljima« koji su »ogavni stvorovi« i »izročena bagra ljudi«.²⁵ Tumačeći uzrok i narav njihova neprijateljstva, između ostaloga, Jelena govori:

»Mi, pusti barbari, kako nas zovu, mi, Hrvati, nismo ih samo istjerali iz ovih plodnih krajeva i prognali u neke gradove, ne, nego smo sada zavlada i njihovim gradovima. Koja sramota. Sinovi i potomci nekadanjih Kvirita i senatora moraju klečati pred hrvatskim kraljem. Potomci gordih praotaca, pred kojima su drhtali i Kartaga, i Španjolska, i Istok, i Sjever, i čitavi svijet, eto, ti Kviriti moraju biti nazočni kod slave hrvatskoga kralja. Kolike li ironije! O, da mogu, oni bi mač rinuli u srce ne samo mome ocu nego i nama, i tebi, i meni, i čitavom narodu, da nas istrijebe i iskorijene.«²⁶

Taj će snažan (fikcionalni) antilatinski stav biti prevladan u kasnijim romanima o Jelenu. Ublažavajući i/ili prilagođavajući tezu o latinsko-hrvatskom sukobu Katić i Raos će Jelenu prikazati kao mirotvorku i pomiriteljicu dviju strana.

2.1.2. Pobožna i zaljubljena Jelena

Jelenina očita karakterna, ali i mladenačka oštrina, vidljiva u gore navedenim riječima kojima opisuje Latine, može se činiti u djelomičnom raskoraku s njezinim odgojem i naobrazbom. Od pripovjedača se može saznati da je bila samostanska gojenica koja je prihvatila pouku sestara benediktinki o ispraznosti i prolaznosti života, pogotovo života obilježena bogatstvom, ugledom i časti koje ona pak kao prijestolonasljednica nije mogla izbjeći. Ističe se stoga njezina pobožnost i skromnost:

»Jelena je na kraljevskom dvoru priprosto živjela i samo onda imala je nešto ljepše dane, kad je u dvoru boravila sestra Berislavova. Inače je obično obavljala kućne poslove i nije se sramila ni veziva ni preslice. Jedan dio dana posvetila bi Bogu i siromasima. I taj dio dana bijaše joj najmiliji.

Kadikad se u njoj javljala kao neka čežnja za onim tihim i mirnim, a toliko veselim životom u samostanu i kao da joj je neka slutnja govorila da će se opet vratiti onamo, tko zna, možda i svoj život završiti u kakvu samostanu. Mnogo toga što je opažala u svijetu, nije joj se od prvoga početka svidjelo.

Vidjela je sjaj i raskoš, bogatstvo i zlato, časti i slavu, zabave i jagmu za nasladama i začudo sve joj se to

22 F. Bulić 1901b, str. 224, 226.

23 F. Šišić 1914, str. 56-65, 87-88.

24 Vidi više u N. Klaić 1965; B. Zelić-Bučan 1994, str. 133-155; 1997, str. 85-110.

25 V. Deželić 2011, str. 61-62.

26 Ibid., str. 61.

svidalo posve drugačije nego što je pomišljala. Bilo joj je nekako tijesno u tom metežu ljudskih srasti.«²⁷

Jelenina je pobožnost i odbojnost prema slavi ovoga svijeta stalno mjesto i u druga dva romana koja je tematiziraju, posebno kod Katića.

No taj je, Jeleninim riječima, metež ljudskih strasti nije ostavio neokrznutom. Ona se u njemu ipak pokazala ako već ne posve uspješna, onda barem proaktivna, poduzetna i uglavnom dobronamjerna sudionica. U romanu *Prvi kralj* prikazana je Jelenina nesretna i neostvarena mladenačka ljubav prema Berislavu, prijatelju iz djetinjstva i sinu Tomislavova povjerenika Tihomila. Berislavova je naklonost prema Jeleni bila neiskrena u smislu da ju je najprije poimao kao neophodno sredstvo do ambiciozna cilja da sjedne na Tomislavovo prijestolje. Roman prikazuje i njegovu nečasnu vezu s priprostim, ali prelijepom seljancicom Cvijetom koju je ostavio nosećom izvan bračne veze, što je za vrijeme u kojem se radnja zbiva (srednji vijek) za ženu bila gotovo neoprostiva i nepremostiva sramota.

Iz romana se mogu iščitati tri motiva Jelenine ljubavi prema Berislavu. On je njezin najbliži prijatelj iz djetinjstva, tj. prvi joj je i najbliži vršnjak suprotnoga spola koji ju je svojevremeno zaštitio od zmijske (za koju se na kraju ipak pokazalo da nije otrovnica). Drugi je motiv njezina želja da ga »izliječi« od njegova romanofilstva, tj. da učini da on »promijeni svoje talijanačke nazore, pa da se povrati srcem i dušom svojoj domovini.«²⁸ Treći je povezan s prvim, a odnosi se na suprotstavljene vrijednosti to dvoje mladih ljudi što se, barem za Jelenu, pokazalo kao izvor privlačnosti. O toj je suprotnosti između srednjovjekovne »bitange i princeze« poetski progovorio i sam Berislav (služeći se antitezom):

»Ti bježiš svijet, a ja bih ti govorio o svijetu. Ja mislim na bujni zeleni život, a ti misliš na uvelo granje i gorku, ledenu smrt. Ti bi se htjela zatvoriti u grozne stijene kakva samostana, a ja ti velim da nam Gospod nije svima zapovjedio da postanemo monasima i duvnama.«²⁹

Prilikom da se oženi Jelenom »uprskao« je sam Berislav svojim lošim izborima, tj. vezom s Cvijetom i spletkarenjem sa splitskim Latinima protiv Tomislava. Kada je Jelena doznala za aferu s Cvijetom, nije mogla povjerovati u krivnju svoga viteza, pa joj je na pamet prvo palo objašnjenje da je njegova ljubovca zapravo vještica koja ga je začarala ljubavnim napitkom. O istinitosti te pretpostavke željela se sama uvjeriti, pa se preobukla u muškarca i otišla kod Cvijete da iz prve ruke sazna što se dogodilo. U tom se razgovoru pokazalo da Jelena, unatoč svom odgoju u poniznosti i svjesnosti o ispraznosti časti i bogatstva, nije imuna na zavist, ponos i osvetoljubivost. Pripovjedač tu mači da:

»... je u taj mah osjećala neko zadovoljstvo, da može raniti srce ove žene, koja se usudila tako visoko uzdignuti glavu i poželjeti jednoga Berislava, koji bi zapravo imao pripasti njoj, koji bi zapravo imao nositi kraljevski dijamem na glavi.«³⁰

No taj je Jelenin »paroksizam bijesa«³¹ brzo prošao. Ona uviđa da se ogriješila o prostodušnu i naivnu Cvijetu te se pokaje zbog svojih osjećaja i misli. Osim toga, uviđa i da se njezina ljubav prema Berislavu ne može mjeriti »s tom silnom i jakom ljubavlju Cvijetinom.«³²

U međuvremenu je Berislav završio u pritvoru jer je otkrivena njegova urota sa splitskim Latinima. Jelena ispunjava očevu želju te prihvaća prošnju Mihaela Krešimira, kojega Tomislav smatra dostojnim nasljednikom svoje krunice. Za uzvrat traži od oca da joj ispuni želju i pusti Berislava na slobodu. Kralj se pokori njezinoj želji i daje slobodu svojem izdajici. Prepušta joj i da objavi tu vijest Berislavu, a ona pak, očito samoinicijativno, svom nesuđenom supružniku, obraćajući mu se s visoka »Dječace!«, uvjetuje slobodu ženidbom s Cvijetom. Pritješnjen tom ucjenom Berislav pristaje. Premda će pripovjedač primijetiti da je Jelena u zadnje vrijeme »silno uznapredovala u poznavanju ljudskih duša«,³³ njezino se uvjetovanje Berislavove slobode brakom s Cvijetom nije pokazalo dalekovidnom i mudrom odlukom. Častohlepan je i osvetoljubiv Berislav umorio svoju trudnu mladenku, a nakon toga je i sam sebi presudio.

27 Ibid., str. 172.

28 Ibid., str. 64.

29 Ibid., str. 184.

30 Ibid., str. 247.

31 Ibid., str. 248.

32 Ibid., str. 249.

33 Ibid., str. 278.

Roman ipak završava u sretnu tonu vjenčanja i svadbe mlade prijestolonasljednice i njezina vjerenika. Kada je autor već Jeleni pripisao da je Trpimirovička po rođenju, zanimljivo je kako je legitimiran Mihael Krešimir, koji u romanu ne progovara nijednu riječ, nego drugi o njemu svjedoče. Tako Tomislav Jeleni govori:

»Tebe pak prose moćni junaci, koji bi bili ponos i dika moje kraljevine. Od svih se meni najviše sviđa Mihajlo Krešimir, ban bosanski. Junak je nad junacima, ponosan je, a ne može se kazati ni da je ružan. Njegovoj hrabroj desnici imam zahvaliti, da je istočni kraj Bosne do rijeke Drine spojen s mojom državom. On bi bio vrijedan nasljednik kralja Tomislava.«³⁴

Na drugom će mjestu splitski nadbiskup Ivan (Latin i latinaš) za Krešimira reći:

»Izborom Mihajla Krešimira, bosanskoga bana, sve su moje nade pale u vodu. Taj je još žešći pristaša slavenskoga bogoslužja od Tomislava, a junak je da mu nema ravna. On je kao stvoren da vlada. Nema sumnje, on će nakon smrti kralja Tomislava naslijediti sve njegove vrline i sve njegove krijeposti.«³⁵

Mihael je Krešimir u Deželićevu romanu bosanski ban na dobru glasu,³⁶ junak i privrženik slavenske, tj. glagoljaške liturgije. Krešimirova i Jelenina (a i Tomislavova) odanost slavenskoj, tj. glagoljaškoj liturgiji u romanu se potvrđuje i opisom njihova vjenčanja u Ninu te spomenom biskupa Grgura koji pjeva *Slavu Božju* na hrvatskom jeziku. Po onomu kako su o Jeleninu (budućem) mužu posvjedočile figure visokoga ranga na obje suprotstavljene strane, kralj Tomislav i nadbiskup Ivan, čitatelju se može učiniti se da bi se Mihael Krešimir mogao uklopiti u Jelenin opis snažna muža kakva sebi želi i čije bi zapovijedi bila spremna slušati:

»Ne želim muža koji će biti slabunjav i koji će se dati ravnati po slaboj ženi. Ako mi je Bog opredijelio da se moram udati, želim muža koji će biti jak i odlučan, snažan i odrješit, i ja ću slušati njegove zapovijedi.«³⁷

No na posljednjim stranicama romana pripovjedač pokazuje da Jelena neće prepoznati priliku za bračno ispunjenje i sreću, nego će mučena prvom ljubavlju, koja za nju unatoč svemu zaborava nema, nastavak i ostatak svoga života usmjeriti na služenje svojim podložnicima:

»Ona se je smiješila i bila je prijazna svakome, ali u srcu joj je bilo nekako sumorno. Osobito je umiljata bila spram Krešimira, makar ga i nije ljubila. Njezina ljubav zakopana je s Berislavom. Taj čas nije mislila na veselje pira i sjaja krune, nego na to kako će biti službenica Božja, kraljevstvu majka i majkom sirota i zaštitnicom udovica. Mislila je kako će osnovati više crkava, a među njima crkvu sv. Marije od Otoka.«³⁸

U navedenim se redcima događa svojevrsna preobrazba mlađahne i brzoplete Jelene u stvarnu kraljicu Jelenu koju poznajemo po, doduše oskudnim, ali ipak postojećim povijesnim izvorima. Na njezin se epitaf očito aludira, praktički citira, u riječima kako će postati »kraljevstvu majka i majkom sirota i zaštitnicom udovica«, dok je trag Arhiđakonove kronike uočljiv u zaključku kako »će osnovati više crkava, a među njima crkvu sv. Marije od Otoka«.

Što se tiče Krešimira kao onoga s kojim Jelena (prema prihvaćenim tumačenjima izvora) uspostavlja primarni odnos koji joj otvara vrata povijesti (bračni odnos), valja reći da je Deželić od analizirana tri pisca prema njemu najvelikodušniji. Superlativi kojima ga opisuju njegovi likovi odgovaraju latinskim izvorima koji spominju Krešimira. Ondje se za njega mogu naći epiteta *maior* te *magnificus*.³⁹ Premda će Katić i Raos Krešimiru dati znatno više prostora nego Deželić, što je uvjetovano vremenskim razdobljem Jelenina života koji opisuju, umnogome će (fiktionalno) oslabiti njegovu ličnost.

Ukratko se za Deželića može zaključiti da je povijesni dio svoga romana uskladio s u njegovo vrijeme prihvaćenim povijesnim znanjima i interpretacijama o Jeleni (pobožna Tomislavova kći) i Jeleninu vremenu (pretpostavljeni sukob Latina i Hrvata). Fiktionalan dio pripovijesti (Jelenina nesretna ljubav, stav prema mužu) u svojoj biti zadovoljava uvjete (zbiljski) zamislivoga i mogućega.

34 Ibid., str. 268.

35 Ibid., str. 297.

36 Krešimirovo se ime veže uz Bosnu u nepouzdanu *Ljetopisu popa Dukljanina* (F. Šišić 1914, str. 62).

37 V. Deželić 2011, str. 185.

38 Ibid., str. 319.

39 M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 421. *Magnificus* je upotrijebio Toma Arhiđakon (u navodu u poglavlju 2. prevedeno je kao *uzvišeni*).

2.2. Katićeva Kraljica Jelena

Drugi roman u kojem se može čitati o Jeleni Slavnoj objavio je godine 1935. don Lovre Katić (1887. – 1961.).⁴⁰ Taj je roman, između ostaloga, zanimljiv zbog autorove osobne uključenosti u temu o kojoj piše, tj. ona je bitnim dijelom njegovih vrijednosti i identiteta, onoga zavičajnoga (Katić je Solinjanin), historiografskoga (pisao je znanstvene radove o Jeleni, tj. njezinu natpisu i građevinama koje je podigla u Solinu, ali i uopće o ženama u doba narodne vladarske dinastije) te svećeničkoga (Gospa od Otoka hrvatsko je marijansko svetište najdulje povijesti se zato i zove prasetištem).

Osobnu uključenost u temu potvrđuje i sam autor u posljednjem poglavlju svoga romana u kojem je očita integracija pripovjednoga i autorskoga »ja«. U tom poglavlju Katić daje emocionalno angažiran i nadahnut prozni hvalospjev Gospi od Otoka kao lokaciji, kao crkvi, tj. svetištu, ali i kao doslovno osobi Gospe, tj. Djevice Marije s hrvatskim pridjevkom umećući i neke dijelove vlastite biografije. Pred kraj će poglavlja napisati:

»... jer sam te neizrecivo ljubio, Gospe moja od Otoka, jer ti si srce i ljubav naša, ti zavjetna svetinja čiste vjere naše, ti Čenstohova hrvatska.«⁴¹

Uspoređujući Gospu od Otoka s poljskim ekvivalentom i jednim od najpoznatijih europskih marijanskih svetišta, Gospom od Čenstohove (Gospom od Jasne Gore), autor poentira važnost te lokacije, crkve i svetišta za povijest svoga hrvatskog naroda.

U tom poglavlju Katić donosi i tekst natpisa kraljice Jelene. U vezi toga valja spomenuti da je kao historiograf pridonio iščitavanju natpisa kraljice Jelene u znanstvenom radu *Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu* prvi put objavljen godine 1955.⁴² U njemu je komentirao Bulićeva, Šišićeva i Baradina čitanja te ponudio svoje rješenje za dva mjesta: za fragmentarni dio *...enuit regni* te za pitanje na što se odnosi datum 8. listopada 1976. Za potonje je presudio da je datum Jelenina pokopa, a ne odreknuća od vlasti (Bulić) ili smrti (kako su protumačili Šišić i Barada), dok je prvo rekonstruirao kao *pacemque obtenuit regni* ('uvela je mir u kraljevstvo') koje su njegovi prethodnici, uz odgovarajući latinske ekvivalente, tumačili kao 'odreče se

sjaja prijestolja' (Bulić), 'bila je vladarica' (Šišić) te 'upravljala je kraljevstvom' (Barada).

Roman posvećen Jeleni Slavnoj Katić objavljuje 1935., dvadeset godina prije nego je objavio svoje čitanje njezina natpisa. Zanimljivo je stoga što piše u tekstu natpisa kraljice Jelene u samom romanu na onim dvama spornim, tj. nedovoljno jasnim mjestima. L. Katić navodi:

»... koja je držala uzde kraljevstva. Umrla je dana 8. mjeseca listopada ...«⁴³

Očito je dakle da se Katić priklanja Šišićevu i Baradina čitanju za oba mjesta. Navodi da je 8. listopada datum njezine smrti, a metaforički izraz o držanju uzdi kraljevstva po svome značenju odgovara onomu što su rekonstruirali Šišić ('bila je vladarica') i Barada ('upravljala je kraljevstvom'). Taj se metaforički izraz, kao jasan znak Katićeva literariziranja, ponavlja još nekoliko puta tijekom romana. Najuočljivije, a tako i najznakovitije, nalazi se i u fikcionalnoj povelji kraljice Jelene u kojoj ona za sebe kaže:

»... ja Jelena, milošću Božjom držeći uzde kraljevstva na mjesto svojega pokojnoga muža Mihajla Krešimira ...«⁴⁴

Tako se ta metaforička, praktički viteška slika o držanju uzda može tumačiti kao reprezentativna slika kojom Katić dočarava Jeleninu ulogu u povijesti. Kada se iščita sadržaj romana, jasno je i zašto ju je Katić odabrao.

2.2.1. Jelena drži uzde kraljevstva

Katićev roman obuhvaća dvadesetak godina solinske i hrvatske povijesti: od sredine 10. stoljeća (950. godine) do 972. godine kada se u pripovijesti događa posveta crkava koje je na solinskom Otoku podigla kraljica Jelena. Katić se drži i danas prihvaćena rodoslovlja koje je uspostavio F. Šišić:⁴⁵ Jelena postaje kraljicom zbog svoje bračne veze s Krešimirom II., ne svojim rođenjem. Krešimir dolazi na vlast nakon što je ban Pribina ubio njegovu brata Miroslava. Možda je najzanimljiviji i značenjem najbogatiji Katićev književni, tj. fikcionalni odgovor na pitanje kako je Jelena vladala, tj. koja je bila narav njezina vladanja.

40 Za ovaj je rad poslužilo drugo izdanje toga romana, L. Katić 1992.

41 L. Katić 1992, str. 174.

42 U ovom je radu poslužila pretisnuta inačica toga rada u L. Katić 1993, str. 164-212.

43 L. Katić 1992, str. 171.

44 Ibid., str. 164.

45 Vidi poglavlje 2.1.

U romanu Jelena vlada za živa Krešimira. Razlog zbog kojega ona preuzima vođenje kraljevstva Krešimirova je bolest koja je u romanu opisana kao bezvoljnost zbog žalosti za ubijenim bratom Miroslavom. Krešimir osjeća grižnju savjesti i odgovornost, premda se čitatelju jasno daje do znanja da nema ništa s tim i da je sva krivnja na banu Pribini. Na kraju će Krešimir i umrijeti u agoniji jer će Pribina iskoristiti njegovu tugu za Miroslavom. Inicijativa da Jelena preuzme kraljevstvo nije bila njezina, nego djeda kraljevstva Grubiše. On svoju ideju opravdava predajom da su hrvatski rod na njegove današnje prostore dovela petorica braće i dvije sestre zaključujući:

»Koliko je hrvatskih žena diglo kuću, kad ljudi pogiboše ili ne bijahu za djelo!«⁴⁶

Budući da Krešimir, Grubišinim riječima, ne bijaše za djelo, Jelena postaje vodeća kraljevska figura već na samom početku romana, 951. godine. Premda je većina hrvatskih velikaša prihvatila tu ideju, bilo je i onih kojima je to bilo neprihvatljivo. Takvih je bilo i među klerom. U tom je smislu zanimljiv dijalog koji vode opat Mojsija⁴⁷ (Jelenin rođak, blizak suradnik i povjerenik) i pop Ivan, pomalo nesklon Jeleninu preuzimanju vodstva:

»Jelena kraljuje već dvadeset godina, a barem mi misnici ne bismo smjeli puštati, da žena zapovijeda, kad apostol Pavao kaže: žena u skupštini neka šuti.

Mojsija mu pobijaše te nazore:

Žena, pope Ivane, bijaše i Debora i Judita i carica Pulherija, koja bolje upravljaše carstvom nego brat joj. Žena u crkvi neka šuti, govori apostol... A kraljevstvo hrvatsko je veliko. Ta ti se ne ćeš pomiješati s odmetnicima, koji ne priznaju zakonita vladara.«⁴⁸

Žena u crkvi neka šuti (ali očito ne treba izvan nje), ispravlja Mojsija Ivana, dozivajući mu u pamćenje starozavjetne junakinje Deboru i Juditu te sv. Pulheriju koja je svojevremeno vladala Bizantom dok joj brat Teodozije nije postao punoljetan. O svetoj se Pulheriji vjerojatno više znalo u Bizantu, ali unatoč tom znanju i na tamošnjem su

dvoru (čita se u romanu) smatrali sramotnim da Hrvatima umjesto mača zapovijeda kudjelja.⁴⁹

Jelena ne vlada drage volje. Upravo suprotno, za nju je kraljevska kruna teška i trnova.⁵⁰ Vladanje je žrtva koju ona prihvaća i koja joj se u izrazito izazovnim okolnostima čini i uzaludnom:

»... žrtva i sama žrtva za sreću hiljada, koje opet ne će biti sretni. Dakle uzalud se žrtvovati!«⁵¹

Budući da je vladanje za Jelenu žrtva, ne čudi što je način njezina djelovanja služenje narodu, pogotovo onom nepovlaštenom dijelu naroda (pučanima, seljacima, siromasima). To je služenje za nju utemeljeno u sebedarju i požrtvovnosti. Njezinu zadaću opisuje Mojsija sljedećim riječima:

»Ti si ljubavljju, blagošću i dobrotom pozvana spasiti Krešimira, Hrvatsku i Dalmaciju. Tvoja blagodarna ruka ima napitati gladne, zaodjenuti gole, umiriti nasilne. Eto tvoga poziva.«⁵²

U tom se smislu dobro govorilo na bizantskom dvoru jer Jelenino vladanje nije bilo djelovanje mačem (kako je to, primjerice, napravila Judita). Za kraljevstvo su takve poteze vukli djed kraljevstva Grubiša i opat Mojsija. Jelena je daleko od oružanoga sukoba banovaca (Pribininih pristaša) i kraljevaca (pristaša Krešimira i Jelene). Kao kraljica ostaje u onome što se može nazvati tradicionalnim ženstvenim identitetom. On podrazumijeva mudrost i socijalne vještine (Jelena sudi parnicu između Cetinjana i Imočana, pomaže Krešimiru kod veće i posljedicama važnije parnice između Splitsana i Poljičana, savjetuje sinu Držislavu da odbaci svoju ljubav prema Ljudmili), suosjećajnost, brižnost i skrb za nepovlaštenoga bližnjega (zbog čega će se i Držislav požaliti da je ona više majka sirota nego vlastita sina) te usmjerenost i razumijevanje nadnaravnoga, tj. duhovnoga. Dok njezini suradnici muču kako konkretno riješiti Pribinine spletke ili sukobe sa splitskim Latinima, ona rješenje za svoje kraljevstvo vidi u gradnji dviju crkava.

46 L. Katić 1992, str. 19. Tu se misli na Tugu i Bugu, s kojima Katić započinje i svoj popularno-znanstveni članak *Žena u doba hrvatskih narodnih vladara* (L. Katić 1942).

47 Teško je izbjeći pomisao da je izbor imena za taj lik nadahnut natpisom (opata) Mojsija iz tzv. Šuplje crkve u Solinu.

48 L. Katić 1992, str. 122.

49 Ibid., str. 139.

50 Ibid., str. 51.

51 Ibid., str. 113.

52 Ibid., str. 54.

Identificirajući kao gorući problem svoga vremena i prostora prolivenu krv, i to onu Mirosavljevu te krv Hrvata i Latina u međusobnim sukobima, Jelena podiže dvije crkve na solinskom Otoku, jednu posvećenu sv. Stjepanu (koju je prema romanu htio podignuti još pokojni Miroslav), a drugu Djevici Mariji, kao dug, zalog i jamstvo općega pomirenja. Vrhunac je romana posveta tih dviju crkava. Tijekom te posvete Jelena doslovno »predaje« vlast Djevici Mariji:

»Bl. Djevice, ja u Tvoje ruke predajem narod svoj, ti budi kraljica Hrvata.«⁵³

Poznavateljima kršćanske duhovnosti hrvatskoga naroda poznato je da Hrvati Gospu časte, između ostaloga, i kao Kraljicu Hrvata (kako kaže i jedna od najpoznatijih hrvatskih marijanskih pjesama *Zdravo, Djevo*).⁵⁴ Zanimljivo je kako Katić (u romanu) početak toga čašćenja stavlja u doba kraljice Jelene, tj. Jelenu Slavnu pokazuje kao onu koja je, kao graditeljica najstarije hrvatske crkve posvećene Mariji, prva nazvala Gospu Kraljicom Hrvata.

Iz prethodnoga izlaganja jasno je da je Jelena u romanu prikazana i kao duboko pobožna žena. Kršćanski su nauk, etika i moral vrijednosni temelji njezina djelovanja. Jelenina je religioznost obojana izrazito ozbiljnim tonovima zagledanosti u grešnost i ništavnost čovjeka te ispraznosti svake ugone. Jednom će svoje gledanje na ljude i njihovu svrhu svijetu opisati riječima:

»Svi smo grešni, svi zaslužujemo pedepsu. I jedino dobrim djelima imamo utišati srdžbu Božju.«⁵⁵

Da ipak nije ostala imuna na napast oholosti i ponositosti, kojoj je kao kraljica sigurno bila izložena, pokazuje zgoda u kojoj je autoritativno i oteresito odbila sa svojom pratnjom prenočiti kod nekoga pastira zato što je, kao očito uzorna kršćanka, glasno prosudila da on sam nije dobar kršćanin.

Što se tiče temeljnih biografskih podataka Katić će u romanu za Jelenu reći da je bila iz roda plemićke romanske

obitelji Madijevaca iz Zadra. To je podatak koji se može naći i u historiografskim djelima, počevši od Šišića, premda ga je on sam naveo kao ne toliko izglednu mogućnost.⁵⁶ Zanimljivo je da sam Katić, koji u svom historiografskom radu o Jeleni navodi da je bezuspješno raspravljati o tome je li ili nije bila Madijevka jer sačuvani dokumenti o tome ništa ne mogu reći,⁵⁷ u romanu ipak odlučuje pripisati joj to romansko-zadarsko podrijetlo. Dodaje pak da su joj i majka i baka bile Hrvatice. Takvo fikcionalno rodoslovlje podupire stvaranje predodžbe o Jeleni kao pomiriteljici Latina i Hrvata. Budući da su u njoj samoj bila pomirena ta dva identiteta, mogla je napraviti isto za ljude oko sebe te pripremiti teren za Stjepana Držislava kojega povijest pamti kao prvoga kralja združenih Hrvatske i Dalmacije. U romanu je taj dio priče opet ispričan donekle na štetu Krešimirove kraljevske ličnosti jer se čita da je Jelenin otac Madije kao strateg Dalmacije spasio »svome zetu Krešimiru kraljevstvo – što svojim uplivom na carskom dvoru, a što vlašću nad dalmatinskim gradovima.«⁵⁸

Ukratko valja primijetiti da je Jelenino držanje uzdi kraljevstva u Katićevu romanu zamjetan odmak od povijesnoga znanja i vjerojatnosti. Samo (Jelenino) »regentstvo« ne bi bilo ni po čemu posebno da je fikcionalno uspostavljeno, primjerice, u odnosu na kasnijega kralja, sina Stjepana Držislava.⁵⁹ Pripovijest u kojoj bi majka vladala u ime malodobna sina bila bi usklađenija s povijesnom vjerojatnošću, a gotovo bi jednako mogla prikazati Jeleninu ulogu donositeljice mira i prosperiteta kraljevstvu. No Jelenino »regentstvo« u odnosu na živa kralja Krešimira predstavlja Katićevo dublje zalaženje u prostor umjetničke slobode i (re)vizije povijesti. Taj je pak zahvat u skladu s njegovim širim povjesničarskim gledanjem na status žene u hrvatskom srednjovjekovnom društvu prema kojem je žena stajala »uz bok svome mužu i u javnom životu.«⁶⁰

2.2.2. Jelena i glagoljaši

Latinsko-hrvatski sukob (u Katića uočljivo prigušeniji nego kod Deželića i kasnije Raosa) i u ovom se romanu prikazuje dijelom i kao sukob između latinaša i glagoljaša. Očekivano uložila joj je dana u romanu, Jelena se

53 Ibid., str. 164.

54 Početak pjesme *Zdravo, Djevo* citira Katić u posljednjem poglavlju romana. Vidi L. Katić 1992, str. 164.

55 L. Katić 1992, str. 155.

56 F. Šišić 1914, str. 85. Usp. L. Katić 1993, str. 177. N. Klaić (1990, str. 88) smatra da treba odbaciti mišljenje o Jeleni kao Madijevki jer se zasniva na neautentičnim izvorima.

57 L. Katić 1993, str. 177.

58 L. Katić 1992, str. 93.

59 Neki su povjesničari prazna mjesta na Jeleninu nadgrobnom natpisu pokušali pročitati kao da se odnose na njezino regentstvo za maloljetnoga Stjepana (F. Šišić 1914, str. 51).

60 L. Katić 1942, str. 234.

pritom pokazuje kao ona koja podupire glagoljaše, ali ne u smislu isključivosti koja bi podrazumijevala odbijanje latinaške liturgije.

Ubrzo nakon početka romana opisano je kako Jelena brani kliškoga glagoljaša od Latina koji su ga napali.⁶¹ I njezin je bliski suradnik (i rođak) opat Mojsija glagoljaš. Simbioza dviju liturgijskih praksa dosegnuta je na kraju romana kada je (ne bez prvotnoga otpora) slavlje posvete dviju crkava kao svojevrskih žrtava pomirnica na solinskom Otoku izvršeno na oba liturgijska jezika (latinskom i crkvenoslavenskom).⁶² Zanimljivo je i da Katić u romanu navodi da se u solinskom samostanu pjevala služba Božja »glagoljački«.⁶³ Takav fikcionalni podatak zove u pamćenje bilješku Tome Arhiđakona koji, govoreći o tome kako je kralj Zvonimir (11. stoljeće) vratio splitskoj Crkvi solinske crkve sv. Stjepana i Marije, navodi da su te crkve svojevremeno bile predane »nekim redovnicima koji su u njima revno obavljali obrede«.⁶⁴ Katić, dakle, smatra vjerojatnim ili barem u svijetu fikcionalnoga teksta uvjerljivim da su ti redovnici mogli biti glagoljaši. Ako je suditi po revnosti koju anonimnim solinskim redovnicima pripisuje Arhiđakon, glagoljaši se uklapaju u takvu sliku. Za njih pritom jamči više od tisućljeća duga povijest hrvatskoga glagoljaštva koju su stvarali.

U vezi s tim zanimljiv je još jedan »dijalog« koji Katić između redaka svoga romana vodi s Arhiđakonom. Toma je također napisao da je Jelena solinske crkve darovala »splitskoj stolici u trajan posjed«,⁶⁵ tj. predala ih je splitskom nadbiskupu. Splitska je Crkva, valja ponoviti, bila latinaška. Katić u romanu donosi fikcionalnu ispravu kraljice Jelene koju ona izdaje na dan posvete dviju crkava. Historiografi, među njima i Katić, smatraju da je takva isprava / povelja morala postojati⁶⁶ te da ju je Toma Arhiđakon mogao poznavati, tj. da je iz nje mogao crpiti podatke za svoj izvještaj o Jeleninim crkvama.⁶⁷ Na temelju svoga bogatoga historiografskog iskustva Katić, dakle, u romanu rekonstruira tekst te isprave. Jelena je izdaje na latinskom jeziku, ali je narodu pročita i na hrvatskom jeziku. Ključno je primijetiti da ta fikcionalna isprava ne sadrži podatak da Jelena daruje solinske crkve i njihova dobra splitskoj metropolitanskoj Stolici. O njima se govori samo kao o kraljevskim dobrima. Jelena

će u ispravi dodati i da je samostan sagrađen uz crkvu benediktinski i da njime, po napatku opata Mojsija, upravlja Gosten. Premda Katić izbjegava u tekstu isprave spomenuti termin glagoljaš i njegove izvedenice, iz prethodnoga je razlaganja i izričitoga spomena o glagoljaškom karakteru solinskoga samostana očito da je Gosten glagoljaš kao i redovnici kojima je na čelu.

Nemoguće je sa sigurnošću znati tko je upravljao Jeleninim crkvama i njihovim dobrima. U tom se smislu ne može slijepo vjerovati ni Tomi Arhiđakonu jer je poznata njegova pristranost (zbog romanskoga identiteta i privrženosti splitskoj Crkvi) kao i njegova nesklonost glagoljašima i Hrvatima. Osim toga, krivotvorene su isprave stvarnost srednjega vijeka i Toma nije mogao uvijek imati pristup vjerodostojnim izvorima. S druge strane, valja dodati da je Katić (kada je kao historiograf prosuđivao Tominu vjerodostojnost u izvještaju o padu Solina) zaključio da je Toma vjerodostojniji kada izvještava o prošlosti, nego o sebi suvremenim ili vremenski bližim događajima (13. stoljeće).⁶⁸

Dok historiografima valja prepustiti prosudbu mogućnosti o glagoljašima kao čuvarima Jeleninih crkava, ono što je zanimljivo i relevantno za ovu studiju jest da Katić (kao Solinjanin, kao historiograf koji je revno poštivao izvore te kao svećenik Splitske nadbiskupije) u tekstu koji je književne naravi i u kojem ima neotuđivo pravo na literariziranje i romansiranje, tj. na umjetničku slobodu koja nije podložna zahtjevima historiografije, izgrađuje predodžbu o Jeleni kao onoj koja svoje životno djelo povjerava upravi i brizi hrvatskih glagoljaša. Valja ponoviti da sačuvani (i oskudni) povijesni izvori o tome ne govore ništa. Štoviše, Katić u tome glasno proturječi bilješci Tome Arhiđakona da je crkvama upravljala splitska (latinska i latinaška) Crkva. U tom izboru valja iščitati ne samo Katićev dragocjen pogled na hrvatsku prošlost i njezine temelje (koje je za njega očito nemoguće opisati bez spomena glagoljaša) nego i njegovo polemiziranje s povijesnim izvorom. Zbog toga, jednako kao i zbog ranije raščlanjena Jelenina »regentstva« u odnosu na živa muža, bilo bi zanimljivo vidjeti kako bi Katićev roman pročitala postmodernistička (a tako i feministička) književna kritika.⁶⁹

61 Ibid., str. 26.

62 Ibid., str. 160.

63 Ibid., str. 159.

64 T. Arhiđakon 2003, str. 81.

65 Ibid.

66 F. Šišić 1914, str. 54; L. Katić 1993, str. 148.

67 M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010, str. 422.

68 L. Katić 1993, str. 241.

69 Usp. ovdje bilj. 18.

2.3. Raosov *Kraljičin vitez*

Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene izlazio je kao roman-feljton u katoličkom tjedniku *Glasi Koncila* od prosinca 1974. do prosinca sljedeće godine, a isti ga je izdavač kao cjelovit roman objavio 1976.⁷⁰ Pišući u vremenu kada mu je jugoslavenski režim zabranio djelovanje, Raos se na feljtonu potpisivao pseudonimom fra Ivan Glagoljaš.⁷¹ Zanimljivo je da je Raos imao visoko mišljenje o svom jedinom povijesnom romanu odbacujući ocjenu trivijalnosti i pučkoga karaktera koja mu je nametnuta. Raosovim riječima, *Kraljičin vitez* nadmašuje prosjek njegova književna djelovanja, a neka poglavlja toga romana ulaze u red odabranih poglavlja ukupnoga opusa.⁷²

Ivan Raos (1921. – 1987.) najzvučnije je književno ime među trima analiziranim autorima u ovom radu. Bit će to jasno i prosječnom čitatelju koji će uzeti roman *Kraljičin vitez* u svoje ruke. Raosov je jezik raskošniji, likovi su iznijansirani, a fabula razrađenija. Njegov je roman obogaćen i prepoznatljivim raosovskim humorom, nerijetko prožetim i dozom ruganja, ali ruganja koje, zabavljajući i podučavajući, ne prelazi granice dobra ukusa. Za razliku od Deželića i Katića koji nude predodžbu o gotovo smrtno ozbiljnim okolnostima srednjega vijeka i likovima koji im s jednakom ozbiljnošću pristupaju, Raos pruža razigraniju i višeslojniju književnu inačicu povijesnih događaja i njihovih sudionika koja zbog toga nije ništa manje brementitija značenjem.

Kada se pročitaju sva tri romana u kojima se opisuje hrvatsko 10. stoljeće, očito je da je Raos temeljito iščitao svoje prethodnike i da je svoju viziju razradio naslanjajući se na neke njihove književne izbore. Ta činjenica ne otima na originalnosti njegova djela, nego dapače, s jedne strane govori o poznavanju i poštivanju književne tradicije o Jeleni Slavnoj, a s druge strane o nastojanju da je se sačuva kompaktnom te u bitnome jednoglasnom.

Od Deželića Raos preuzima motiv prve i neostvarene Jelenine ljubavi. Uvelike ga, međutim, nadograđuje jer Jelenina prva ljubav nije netko nedostojan njezine ruke poput Berislava, nego je to glavni junak romana, kraljičin vitez, sposoban i snalažljiv Neretljanin Svizor, isprva nesvojevrijemno pokršten starobožac, zatim islamofil te konačno istinski obraćenik koji oblači benediktinski habit. Svizor ostaje Jelenin povjerenik i suradnik sve do njezine smrti. Osim toga, Raosa s Deželićem, ali i s Katićem, povezuje

isripovijedano međusobno podržavanje i potpora između Jelene i glagoljaša.

Budući da je u Deželića Jelenina priča sporedna fabularna linija, ne čudi što su Raosove podudarnosti s Katićem veće. Vidljivo je to već u paralelnom naslovu: *Kraljica Jelena. Roman iz doba hrvatskih narodnih vladara* (Katić) nasuprot *Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene* (Raos). Najglasnija je sličnost s Katićem prigušena kraljevska ličnost Jelenina muža i hrvatskoga kralja Krešimira te Jelenino gotovo samostalno vladanje uz živa Krešimira. U Raosa je Krešimir prije prevrata nezainteresiran za vladanje, a nakon prevrata postaje nesposoban za vladanje zbog žalosti za Miroslavom i kajanjem za koje pripovjedač također (slično kao kod Katića) kaže da je bezrazložno, tj. da Krešimir ne nosi krivicu za bratovu smrt. S druge strane, Raos će zabilježiti i nekoliko prizora koji govore o pravednoj, mudroj i odlučnoj Krešimirovoj naravi, tj. neće ga sveći samo na tankočutna dobričinu. Očekivano, kao i kod Katića, i u Raosa Jelena zbog Krešimirove bolesti preuzima vladanje kraljevstvom, a njezin je uspjeh ponajprije vidljiv u parnicama koje pravedno i uspješno presuđuje, i to ponajprije u korist manje povlaštene strane.

Nadalje, i u Raosa je Jelena kao i kod Katića zadarska Madijevka, otac joj je carski strateg, a majka i baka Hrvatica. U Raosovu se Svizoru može naći sličnost s Katićevim Mojsijem. Mojsija je Jelenin povjerenik, benediktinac, glagoljaš, koji je u ranoj mladosti doživio neostvarenu ljubav. U Raosa Svizor tijekom romana postaje benediktinac-glagoljaš, a neostvarena mu je i prva ljubav sama Jelena.

Može se navesti i nekoliko manjih sličnosti, tj. onih koje Raos vjerojatno preuzima od Katića, ali preispisuje na svoj način. U Katića je Maruša djevojka koju Jelena uzima na dvor pod svoju zaštitu, a u Raosa se Marušom naziva i Jelenina majka, ali i Jelenino i Krešimirovo drugo dijete, kći Maruša. U oba romana postoji lik djeda kraljevstva, ali za razliku od Katića u kojem je djed na Jeleninoj strani, u Raosa je djed kraljevstva smutljivac koji Miroslava okreće protiv Krešimira.

Da je Raos poznavao i Katićevo historiografsko djelo potvrđuje inačica natpisa kraljice Jelene koju citira u svom romanu. U njoj se spominje da je postigla mir kraljevstvu i da je pokopana 8. listopada 976.⁷³ Kao što je ranije rečeno, to su podatci koje je rekonstruirao i pročitao Katić u svom historiografskom čitanju natpisa kraljice

70 I. Bošković 2015, str. 94-95.

71 Ibid., str. 85.

72 Ibid., str. 96.

73 I. Raos 1976, str. 274.

Jelene. Da je Raos pomno čitao ostale izvore i tumačenja o vremenu kraljice Jelene, potvrđuje njegova *Napomena* na kraju romana u kojoj donosi svoje mišljenje o njima. Zanimljiv je to ekskurs jednoga pisca povijesnoga romana koji se obraća povjesničarima i uopće akademskoj javnosti uključenoj u otkrivanje daleke hrvatske prošlosti. Za ovu prigodu i u kontekstu ranije spomenuta Tome Arhiđakona, koji je zabilježio da je Jelena darovala solinske crkve splitskom nadbiskupu, valja izdvojiti da Raos, zapravo braneći Arhiđakona kao uglavnom vjerodostojan izvor, navodi da jedino što je mogao krivotvoriti jest upravo to, da crkve sv. Marije i Stjepana pripadaju splitskoj Stolici. Stoga ne čudi što u Raosovu romanu (kao i ranije kod Katića) nema spomena da je Jelena darovala solinske crkve latinskoj (romanskoj) i latinaškoj splitskoj Crkvi. U *Kraljičinu vitezu* redovnici na Otoku koji upravljaju crkvama također su (kao kod Katića) hrvatski benediktinci glagoljaškoga obreda.

Konačno, valja spomenuti da za razliku od Katića čiji roman počinje u trenutku kada je Miroslav već mrtav, a Krešimir i Jelena na vlasti, najopsežniji se dio Raosova romana odnosi na ono što je tomu prethodilo: Miroslavljevo vladanje, sukob dvojice braće, konačan obračun i Krešimirov dolazak na vlast. Posljednjih tridesetak stranica romana sadrži ljetopis otočkoga opata Selimira u kojem on kroničarski sažima događaje nakon preuzimanja vlasti do Jelenine smrti. Taj se dio vremenskim rasponom podudara s Katićevim romanom.

2.3.1. Jelena – »prepobožna čarobnica«

U Raosovoj pripovijesti Svizor je Jelenina prva ljubav i zaručnik. Njihovu sreću pomuti Svizorova plovidba prema Veneciji tijekom koje bude zarobljen i prodan kao rob u Kordobi gdje je proveo više godina. U međuvremenu, nakon uvjeravanja vlastite, ali i Svizorove obitelji da joj je zaručnik mrtav i da ga nema smisla čekati, Jelena se pristaje udati za prijestolonasljednika Krešimira.⁷⁴ Nakon nekoliko godina sretna braka u kojem je rođeno dvoje djece (Stjepan Držislav i kći Maruša, o kojoj povijest šuti, tj. riječ je o Raosovoj fikciji), Svizor se vraća u Hrvatsku. Zgroženu Jelena progona krivica te se, u odnosu na Svizora, smatra grešnom preljubicom. Koliko je pretjerana njezina reakcija na taj događaj pokazuje i prizor u kojem moli Svizora

da je ubije za njezin »griješ«. Svizor odbija, a napetost se novoga susreta nekadašnjih zaručnika nastavlja zagrljajem i poljupcem. Gore se od toga nije ništa dogodilo jer Jelena prekida zagrljaj pozivom da san ostane san, na što Svizor zaključuje riječima kojima opisuje njihov odnos do kraja života:

»Nek san ostane snom. To je predivno! Neostvarena se ljubav ne da potrošiti, Jeleno! Razumiješ li? Neoskvrnjena ljubav ostaje vječno mlada, neuništiva, nepromjenjiva, ostaje kao pupoljak što se otvara na prvu sunčevu zraku, a zora nikako da mine ... Taj pupoljak, Jeleno, taj se pupoljak ne smije otvoriti, ali ne smije ni uvenuti, sačuvat ćemo ga do posljednjeg daha ...

- Hoćemo – odšapta Jelena, a da ni časak nije pomislila kako i u toj prečistoj ljubavi ima nešto kradljivo i grešno.«⁷⁵

Pripovjedačev komentar o nečemu ipak kradljivom i grešnom u njihovoj ljubavi mogao bi upućivati na slijepu točku u Jeleninoj perspektivi. Budući da je na svijet gledala kroz kršćanski okvir (Krešimir će za nju posvjedočiti da je »kršćanstvom prožeta do najtanahnije žilice, kako možda ne bi prožet ni najsvetiji svetac«),⁷⁶ mogla je biti svjesna da svom mužu ne duguje samo jedinstvo tijela, nego i jedinstvo duše. Potonje je ipak pomalo narušavala njezina »prečista« ljubav prema Svizoru koja bi se, u terminima suvremene popularne psihologije, mogla nazvati emocionalnom prevarom.

O tomu da im je narav odnosa daleko od onoga kako su je sami sebi predstavili, govori i sljedeća zajednička epizoda u kojoj Svizor Jeleni donosi vijest da je Miroslav zarobio Krešimira. Tu će već buknuti burna svađa između bivših zaručnika u kojoj će Jelena Svizora oštro koriti da ne živi iskreno njihovu neosvrnjenu ljubav jer je mjesto u svom srcu koje pripada Bogu ispunio »raspadljivom i grešnom Jelenom Madijevom«.⁷⁷ Optužit će ga da ga veseli crna vijest o Krešimiru jer gaji nadu da uskoči »u njegovu još toplu postelju«.⁷⁸ Na kraju njezin unutarnji monolog pokazuje da je projicirala vlastitu želju na Svizora jer je sama bila ta u čijem se srcu začela navedena želja. U tom prizoru dominira srdita Jelena razapeta između »dužnosti i ljubavi«⁷⁹ koja Svizora usput časti nazivom »bezbožnički

74 U Raosa je Krešimir stariji sin, a Miroslav mlađi.

75 I. Raos 1976, str. 78.

76 Ibid., str. 106.

77 Ibid., str. 154.

78 Ibid., str. 155.

79 Ibid., str. 156

neretvanski podlac«, a njihovu nekad prečistu ljubav zove prokletom.

Premda se doista na trenutke u romanu Svizor može učiniti podlacom (ali šarmantnim podlacom za kojega čitatelj navija), osvjetlao je obraz pred Jelenom jer je izbavio Krešimira iz zatočeništva i do okončanja bratskoga sukoba djelovao na njegovoj strani. Pripovjedač će zgodno komentirati taj obrat i Jeleninu ulogu u tome:

»... eto na što ga svede ljubav prema onoj prepo-
božnoj čarobnici, od junaka na dadilju.«⁸⁰

Kasnije će i Svizorov drug Damaj Jeleni u lice slično opisati narav njihova odnosa:

»U tom i jest nevolja, gospojo! U tom da među va-
ma i ne može ništa biti, jer si dobra majka, vjerna žena
... i puca ti za njim! Ti si mačka, gospojo, mačka kao
i sve žene: ma kako vas bacio, na noge se dočikate.
Muško je nešto sasvim drugo, dugo pamti, dugo voli,
dugo trpi. Ti si njemu još uvijek prva i najslađa jabuka
mladosti, a on tebi maltene što i ja. Znam te, gospojo,
a znam što je i sebična mačka: uživa i u mukama onog
koji je voli.«⁸¹

Da Jelena nije tako djelovala samo na Svizora nego i na muža Krešimira ukazuje komentar bana Pribine:

»Prokleta Jelena, kakva li ždrijepca prometnu u
monaha!«⁸²

U istom je tonu Montegnanova primjedba da je Krešimir »omekoćen koliko lijepom toliko i pobožnom ženom Latinkom«.⁸³ Lijepa (Raos je opisuje kao plavojku zelenih očiju) i pobožna Jelena imala je u svijetu romana golem utjecaj i na Krešimira i na Svizora, a jedno od sredstava toga utjecaja, sudeći prema citiranim redcima, njezina je (pre) pobožnost. Može je se opisati kao prepoznatljivo srednjovjekovnu, tj. usredotočena je na čovjekovu grešnost (»sve je grijeh osim kostrijeti i pepela«, reći će Jelena)⁸⁴ te gledanje na svijet kroz prizmu dužnosti, žrtve i patnje. U tome je slična Katićevoj Jeleni. No za razliku od Katićeve Jelene,

postojane u vrijednostima u kojima živi, ova je Raosova uvjerljiviji i zanimljiviji lik zbog unutarnjega sukoba koji je katkada pokazuje i u ne toliko pohvalnom svjetlu. Možda ju je upravo njezino (ipak površno) promatranje života kao nužne patnje da bi bio svet i Bogu mio, nagnalo da »pobjegne« iz sretnoga braka s Krešimirom u patnju prve i neoskvrnjene (nekonzumirane) ljubavi koja je, eto, možda svetija od one konzumirane, ali i uzbudljivija od one koja se gleda svaki dan i zbog toga uzima zdravo za gotovo. Neće čuditi ako će netko prosuditi da su i Svizor i Jelena, kao i toliki mnogi prije njih i nakon njih, bili više zaljubljeni u ideju ljubavi nego jedno u drugu.

Kakvi god bili motivi i uzroci te ljubavi sigurno je da je ona potrajala sve do smrti. Štoviše, čita se u ljetopisu opata Selimira, dvije crkve na solinskom Otoku podižu Svizor (tada već obraćenik) i Jelena vlastitim imutkom i nasljedstvom, a ne novcima iz kraljevske riznice. Ona podiže crkvu Gospi koju je cijeli život zazivala kao Majku žalosnih, a on crkvu sv. Stjepana i samostan (kasnije će, kada se zamonaši, postati opat toga samostana). Te se dvije crkve, objašnjava Svizor Jeleni, grade:

»kao spomen na naša dva srca što bijahu proplamtjela varljivom ljudskom ljubavlju, eda bi se uzvila do božanske i u njoj sagorjela.«⁸⁵

Ako će netko prosuditi da tim zaigranim fikcionalnim objašnjenjem gradnji dviju glasovitih crkava drevne nacionalne prošlosti Raos već hoda po rubu, neka bude svjestan da autor najveću i najzaigraniju intervenciju u povijesnu mogućnost ostavlja za sam kraj romana. Posljednji redci iz ljetopisa opata Selimira donose vijest da su otočki benediktinci krišom pokopali opata Svizora uz kraljicu Jelenu s riječima:

»O, kako će se začuditi kad se na zvuk anđeoske trublje u istoj raci probude i iz istog groba, zagrljeni, uziđu na Posljednji sud!«⁸⁶

Navedenim dvjema »intervencijama« u povijest (kao i nekim drugim pripovjednim postupcima: humorom, izrugivanjem, umetanjem fiktivnoga ljetopisa opata Selimira

80 Ibid., str. 174.

81 Ibid., str. 185.

82 Ibid., str. 108.

83 Ibid., str. 91.

84 Ibid., str. 182.

85 Ibid., str. 244.

86 Ibid., str. 275.

u roman) Raos se u određenoj mjeri udaljava od odnosa prema (povijesnoj) zbilji kakav njeguje tradicionalni povijesni roman.⁸⁷ U tim je intervencijama fikcionalnom, i to onom trivijalnom (kliše nesretne prve ljubavi), dao da duboko uđu u ono što je, barem iz perspektive jasnijega razlikovanja književnosti i povijesti, trebalo ostati nedodirljivo ili barem ne u tolikoj mjeri literarizirano, pa čak i blago parodirano: svrha dviju važnih starohrvatskih sakralnih građevina i posljednje počivalište pobožne hrvatske kraljice. Zbog toga se valja nadati da književna povijest i kritika ipak nije zaključila svoj sud o Raosovu višeslojnom romanu i da će iznaći još volje i interesa za njegovo pomnije iščitavanje.

2.3.2. Jelena kao vladarica

U prvom i opsežnijem dijelu romana Jelena je prikazana ponajprije kroz gorko-slatke patnje svoga odnosa sa Svizorom. U jednom pak prizoru autor daje jasne naznake njezine odvažne i proaktivne kraljevske ličnosti kojom će doslovno i postati nakon djeverove smrti. Kulminacija sukoba u kraljevstvu bila je na bojnom polju gdje su se na suprotnim stranama našle dvije vojske, banovci (Pribinine pristaše) i kraljevci (Miroslavljeve pristaše) spremne da započnu bitku. Tu se našla i Jelena koja, potresena i srdita, »poput kakve prekaljene ratnice«⁸⁸ zajaši konja bana Pribine koji je doveo nasred polja između dvije vojske.

Uzdignuta na stremenima Jelena održi odrješit govor u kojem, između ostaloga, obje strane naziva nerazumnima koji su se odazvali đavlovu pozivu da unište sami sebe i cijeli narod. Kori ih i zbog toga što bogohule misama u kojima mole Boga da uništi protivnike. Uspoređuje zadanu situaciju kao sukob Kaina i Abela primjećujući da su obje strane istovremeno i Kain i Abel, tj. obje su i krvnici i žrtve. Da pak ona sama nije jedna od onih koji lijepo propovijedaju i kritiziraju, ali ne nude rješenje, pokazuje kada na koncu daje konkretan prijedlog za rješenje toga sukoba. Svjesna neizbježnosti da nečija krv taj dan ipak bude prolivena, predlaže dvoboj između Miroslava i Pribine:

»A ti, kralju, i ti, bane, ako kroz oblake crvene prašine mržnje ne možete ni Boga nazreti, istrčite na

razbojište pa se sami grabite kako znate i umijete, gazite se otrovnim zubima i derite vučjim noktima, mrcvarite se dok iz vašeg pogana tijela ne isteče i posljednja kaplja pogane vam krvi. Ako već upeste da umrete, umrite, a narod pustite da živi!«⁸⁹

Jelenin je prijedlog prihvaćen, prolivena je krv jednoga čovjeka (Miroslava), vojske nisu ušle u sukob, a Krešimir je proglašen novim kraljem.

Kao što je ranije rečeno, u drugom i kraćem dijelu romana, koji je predstavljen kao kronika otočkoga opata Selimira, čita se da Jelena postaje dominantna kraljevska figura zbog Krešimirove bolesti »bezrazložna kajanja«.⁹⁰ Ideja da to postane rodila se, ne čudi, u Svizorovu umu. Kada su neki velikaši prosvjedovali zašto da »baba sudi junacima«,⁹¹ ban Pribina predloži da Jelena prosudi nekoliko sporova i pokaže svoju sposobnost vođenja. Ona se, očekivano, pokazala dostojnom službe. Kroničar ističe kako »kraljica vazda nađe i način i razumno opravdanje da presudi u korist sirotinje«.⁹² Posljednji spor koji se u kronici spominje jest kada splitski nadbiskup moli kraljicu da potvrdi darovnicu kojom je svojevremeno knez Mislav darovao livadu kod Žrnovnice splitskoj Crkvi. Budući da nadbiskup nije mogao Jeleni osigurati izvornik isprave, nego samo prijepis, ona na glas prevede taj prijepis na hrvatski jezik i upita okupljeni narod može li tko pročitati darovnicu osporiti. Na skupu se nađe i neki starac Poljičanin koji reče da darovnica nije sporna, ali jesu granice darovane livade koje se u njoj spominju. Navede još nekoliko svjedoka koji mogu potvrditi njegovu tvrdnju. Zbog toga Jelena nije htjela potvrditi darovnicu sve dok granice livade nisu bile svedene na nekadašnje po svjedočanstvu Poljičana. Nakon toga kroničar zaključuje:

»I cijeli narod spozna da izabra suca pravedna i istinita, suca koji, uza sve to što izgara u žarkoj vjeri i još žarčoj molitvi, ne žmiri na pravdu ni onda kada se radi o posvećenoj glavi, a sirote i udovice spoznaše da u njoj dobiše majku i moćnu zaštitnicu svoju.«⁹³

Navedeni redci, čiji se završni dio očito referira na riječi koje se nalaze i na natpisu kraljice Jelene, pokazuju

87 Usp. razliku između tradicionalnoga povijesnog romana i postmodernističke historiografske metafikcije u Z. Mrakužić 2009.

88 Ibid., str. 201.

89 Ibid., str. 203.

90 Ibid., str. 246.

91 Ibid., str. 253.

92 Ibid., str. 254.

93 Ibid., str. 255.

završetak preobrazbe temperamentne mlađahne Jelene u mudru i staloženu majku kraljevstva koja predano služi Bogu i narodu. Da bi ta preobrazba bila potpuna i za srednjovjekovne pojmove što primjerenija,⁹⁴ pred kraj joj se na određeni način prigušuje i bračni identitet. Na tragu onoga što je u Katićevu romanu suptilno zabilježeno, da je Jelena svome mužu bila više majka, nego žena,⁹⁵ u Raosovu se romanu izrijekom kaže da se Krešimir odrekao bračnih radosti i da s kraljicom živi kao sestrom.⁹⁶

Ostatkom života provedenim u svojevrsnom celibatu, molitvi i služenju svojim nepovlaštenim podanicima Jelena gotovo doseže i status svete. Potvrđuje to kratki opis smrti kojim Raos, bolje rečeno pripovjedač Selimir, zokružuje svjedočanstvo o njezinu besprijekornu vladanju. Prema očevdjcima, piše opat, Jelenina »plemenita duša u liku bijele golubice ... rastavi se od smrtna tijela i uzleti u čiste nebeske modrine.«⁹⁷

2.3.3. Jelena i glagoljaši

U Raosa, kao i u njegovih prethodnika koji romansiraju vrijeme kraljice Jelene, zapaženo je iskorišten motiv glagoljaštva. Raos se također oslanja na tumačenja starije historiografije o oštrom sukobu latinaša i glagoljaša.⁹⁸ Za razliku od Deželića kod kojega se ta podjela podudara s etničkom razlikom Latini (Romani) – Hrvati, u Raosa je stanje stvari nešto složenije. Vidljivo je to vrlo brzo u činjenici da su latinaši uz Miroslava i on uz njih, dok se glagoljaši drže Krešimirove strane. U samoj Jeleni, kao ni u Krešimiru, nema isključivosti. Slično kao kod Katića njoj su jednako prihvatljiva oba liturgijska jezika. Ona i latinaše i glagoljaše naziva »podjednako mila braćo moja.«⁹⁹ Razumljivo je to iz njezina (fikcionalnoga) podrijetla, romanско-hrvatskoga, ali i smjera izgradnje Jelenina lika čiji je vrhunac ustoličenje Jelene kao one koja donosi pomirenje, mir i prosperitet kraljevstvu.

Krešimirovim dolaskom na vlast, čita se u ljetopisu opata Selimira, glagoljaši konačno dolaze na dvor, što se može smatrati puninom njihova legitimiranja i integriranja u hrvatsko srednjovjekovno društvo. Kraljevskoj sviti Krešimir pridružuje nekoliko glagoljaša, a za kancelara uzima hrvatskoga biskupa Žitelja, nasljednika Grgura

Ninskoga koji je u romanu prikazan kao glagoljaš. I sam Selimir, kao opat glagoljaškoga samostana sv. Stjepana, piše svoju kroniku prije nego će biti posvećen za hrvatskoga biskupa i postavljen za kancelara Stjepanu Držislavu, Jeleninu i Krešimirovu sinu, onomu koji će prvi među hrvatskim vladarima narodne dinastije nositi titulu kralja Hrvatske i Dalmacije.

Jelena također ima povjerenika glagoljaša, a to je Svizor. Budući da je cijeli roman zapravo pričao o Svizoru, na njegovu se početku može saznati da je glavni junak imao glagoljaško obrazovanje, koje je, barem za njega, podrazumijevalo i poznavanje latinskoga jezika.¹⁰⁰ Premda je Svizorov kulturološki identitet ponajprije glagoljaški, to ne podrazumijeva njegovu isključivost. Završni motiv kojim Raos pomiruje latinaše i glagoljaše predstavlja autorov (fikcionalni) odgovor na pitanje tko je autor latinskoga natpisa kraljice Jelene. U romanu je to Svizor, tada već dugogodišnji opat glagoljaškoga samostana sv. Stjepana na solinskom Otoku, koji svoj izbor jezika objašnjava riječima:

»Ne ispisah natpis glagoljicom i hrvatskim jezikom, već latinskim, eda bi ga uzmogao pročitati i razumjeti svaki koji ovdje ma otkud naiđe.«¹⁰¹

Taj odgovor odaje svjesnost da je latinski jezik bio *lingua franca* srednjovjekovne zapadne Europe, a tako i dijela hrvatske pisane kulture te da u kontekstu nadgrob-noga natpisa toliko iznimne plemkinje ima više smisla nego bilo koji drugi jezik. S druge strane, uvodeći glagoljaša kao onoga koji je ne samo autor nego i klesar natpisa kraljice Jelene, Raos na Katićevu tragu dojmljivo podupire narativ o glagoljašima kao nezaobilaznom i djelatnom čimbeniku odlučujućih i prijelomnih trenutaka rane hrvatske prošlosti.

3. Zaključak

Tri hrvatska povijesna romana u kojima se kao lik pojavljuje kraljica Jelena Slavna obuhvaćaju tri razdoblja njezina života. Prvo se odnosi na vrijeme prije udaje za Krešimira (Deželićev *Prvi kralj*), drugo na vrijeme prije

94 Usp. A. Kovačević 2015, str. 315.

95 L. Katić 1992, str. 125.

96 I. Raos 1976, str. 262.

97 I. Raos 1976, str. 273.

98 S. Damjanović 2019, str. 121.

99 I. Raos 1976, str. 216.

100 Po tome se Svizor pokazuje kao fikcionalni pandan stvarnih pojedinaca koji su u sebi pomirili glagoljaški identitet s latinskom naobrazbom, npr. Juraj Slovinac ili Šimun Kožičić Benja (S. Damjanović 2019, str. 121).

101 I. Raos 1976, str. 274.

Krešimirova dolaska na vlast (Raosov *Kraljičin vitez*), dok je treće razdoblje određeno Krešimirovim i Jeleninim kraljevanjem (Katićeva *Kraljica Jelena* te drugi dio Raosova romana).

Sva tri autora posreduju predodžbu o Jeleni kao proaktivnoj i poduzetnoj ženi razvijena osjećaja za odgovornost i dužnost. I kada se pokaže da joj konkretna odluka nije najsretnije rješenje (Berislavova ženidba s Svijetom), mogu se razumjeti njezini motivi vođeni smislom za pravednost. Taj je smisao izgrađen na temeljima njezina izrazita kršćanskog svjetonazora u kojem se ističu dva uvjerenja. Prvo se odnosi na čovjekovu okorjelu grešnost i potrebu okajanja, žrtve i patnje da bi je se nadvladalo. Drugo je odbacivanje prolazne slave ovoga svijeta, poistovjećivanje s manje povlaštenim bližnjima te briga i skrb o njima.

Premda je vrijeme radnje srednjovjekovlje (kada je uloga žene u javnom životu bila znatno ograničenija nego danas) prikazano je kako Jelenu uvažavaju ključne muške figure na poziciji moći, tj. podređuju se njezinim odlukama: Jelenin (fikcionalni) otac kralj Tomislav na njezinu riječ pušta na slobodu svoga izdajicu (*Prvi kralj*), kralj Miroslav i ban Pribina prihvaćaju Jeleninu inicijativu da se sukob riješi njihovim međusobnim dvobojem, a ne srazom njihovih vojski (*Kraljičin vitez*) te, najizrazitijom pripovjednom hiperbolom, Krešimir, njegova dvorska svita i hrvatski velikaši pristaju da Jelena postane »regentica«, i to ne nekoga budućega, nego trenutnoga vladara (*Kraljica Jelena, Kraljičin vitez*). U Katićevu se i Raosovu izboru umanjivanja Krešimirove kraljevske uloge na korist one Jelenine može iščitati namjera da u fabuli (koja u tome nema podršku postojećih povijesnih izvora) utemelje (fikcionalnu) izgradnju Jelenine ličnosti kao ključne i sudbonosne za krizno razdoblje hrvatskoga kraljevstva u 10. stoljeću. Time su uvelike nadišli informacije koje o Jeleni posreduju njezin nadgrobnni natpis (usmjeren na Jelenu kao suprugu jednoga kralja i majku drugoga kralja, majku kraljevstva kao i na njezino karitativno djelovanje) te svjedočanstvo Tome Arhiđakona (usmjereno na Jelenin kršćanski identitet graditeljice crkvi i darivateljice splitskoj metropolitanskoj Stolici).

Jelenin se brak i općenito ono što se kolokvijalno može nazvati njezinim ljubavnim životom (misli se na romantičnu, tj. partnersku ljubav) u sva tri romana pokazuje kao područje u kojem ne nalazi uspjeh. Deželić, Katić i Raos posreduju sliku Krešimirova i Jelenina braka koji je podnošljiv, ali ne i sretan. Zbog okolnosti (Krešimirova slabost) i vlastitih izbora (varljivi sjaj prve i neostvarene

ljubavi) Jelena kao da podređuje svoju osobnu sreću i zadovoljstvo višem cilju prosperiteta cijeloga naroda. U tom se fikcionalnom ispisivanju Jelenina karaktera također može iščitati da mu je jedan od ciljeva (i to po cijenu Krešimirove ličnosti) dodatno davanje na važnosti kraljičinoj požrtvovnosti. Krešimir, o kojem povijesni izvori pohvalno govore, u fikcionalnoj je povijesti prikazan kao nevoljen (*Prvi kralj*) i neprimjeren muž (*Kraljica Jelena, Kraljičin vitez*) te za vladanje nesposoban kralj (*Kraljica Jelena, Kraljičin vitez*).

Kada je riječ o odnosu s povijesnim izvorima, valja izdvojiti još jedan zapažen motiv u svima trima analiziranim romanima. Riječ je o motivu glagoljaštva, tj. o glagoljašima kao bitnim sudionicima ispriopovijedanih događaja. U sva su tri romana prikazani kao Jelenini privrženici, a ona kao njihova zaštitnica. Izgledno je da glagoljaši ulaze u priču već zbog same činjenice da se radnja događa u 10. stoljeću, kada već sa sigurnošću znamo da je glagoljaštvo pustilo korijenje u Hrvatskoj. Premda oskudni primarni izvori o Jeleni ne spominju glagoljaše, njihov je ulazak u pripovijest(i) o njezinu vremenu povijesno utemeljen. Za glagoljaše je u Katićevu i Raosovu romanu vezano i glasno proturječje bilješci Tome Arhiđakona da je Jelena crkve na solinskom Otoku predala na upravu splitskoj (latinskoj i latinaškoj) Crkvi. Oba autora, tj. Raos po uzoru na Katića, pripovijedaju da je Jelena crkve predala hrvatskoj, tj. glagoljaškoj Crkvi.

Konačno, valja zaključiti da sva tri romana u cjelini izgrađuju predodžbu o Jeleni kao vrsnoj ženi koja je svojim sposobnostima, zauzetošću i požrtvovnošću stvarala hrvatsku povijest. Prikazana je kao mudra vladarica i pobožna mirotvorka pod čijom je pravednom vlasti prevladana velika kriza, i to ona unutrašnja koja je za opstojnost zajednice pogubnija od krize izazvane izvana. U odnosu na sadržaj Jelenina nadgrobnog natpisa i dominantnu riječ *majka*, može se reći da su raščlanjeni povijesni romani naglasili njezinu ulogu majke kraljevstva. Kao majka kraljevstva Jelena se (tj. njezin život i djelo), pogotovo u Katićevu i Raosovu romanu koji tematiziraju Jelenino kraljevanje, uzima kao uzor i nadahnuće za buduće naraštaje. Najbolje je to izraženo u prizoru kojim Raos, kroz Svizora koji podučava Stjepana Držislava, daje pouku i svakom čitatelju:

»Nije snaga zemlje u mačevima i kopljima, u bojnim konjima i brodovima, već u jedinstvenoj duši narodnoj. Tvoja mudra, rekao bih, i sveta majka stvorila je tu snagu ne sjajem oružja, već sjajem plemenita

duha i obiljem nesebične ljubavi. I surove duše odjednom poput voska omekšaše. I gle čuda! U toj mekoći očvrstnuše, povezani jedinstvenom mišlju da se snaga nalazi u jedinstvu i zajedništvu, u dubokoj i nepomutljivoj vjeri u Boga i u svoju nebesku zagovornicu. Narod je napokon pronašao svoje pravo mjesto, zna gdje je, komu pripada i što hoće. I sve dok tvoj narod bude jedinstven u bitnomu, jedinstven u vjeri,

jedinstven u svijesti o svojoj pripadnosti, dotle će biti živ i neuništiv.«¹⁰²

Ukratko, sva tri romana o »mudroj i svetoj« Držislavovoj majci, kraljici Jeleni, poručuju da pridjevak Slavna ne samo da joj pristaje nego da ga je zaslužila zauzetijim i sudbonosnijim djelovanjem od onoga koji daju naslutiti sačuvani povijesni izvori.

Literatura

- T. Arhiđakon 2003 Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana*, Split 2003.
- V. Biti 2000 Vladimir Biti, *Pojmovnik književne teorije*, Zagreb 2000.
- I. Bošković 2015 Ivan Bošković, *Dva 'prešućena' romana Ivana Raosa*, u: *Kijevske i druge kroatističke književne teme*, Split 2015, 85-111.
- F. Bulić 1898 Frane Bulić, *Nadgrobní natpis hrvatske kraljice Helene u Solinu*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3/1 Zagreb 1898, 19-24.
- F. Bulić 1901a Frane Bulić, *Izveštaj pete glavne skupštine »Bihaća«*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5/1, Zagreb 1901, 193-200.
- F. Bulić 1901b Frane Bulić, *Izveštaj o crkvi sv. Marije od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene*, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 5/1, Zagreb 1901, 201-227.
- S. Damjanović 2019 Stjepan Damjanović, *Glagoljaši u Raosovu romanu Kraljičin vitez*, *Croatica et Slavica ladertina* 15/1, Zadar 2019, 115–125.
- V. Delonga 1996 Vedrana Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996.
- V. Deželić 2011 Velimir Deželić, *Prvi kralj*, Split 2011.
- A. Erll 2011 Astrid Erll, *Memory in Culture*, Basingstoke 2011.
- H. Grabes 2017 Herbert Grabes, *The Value of Literature for Cultural Memory*, *Literature and cultural memory*, Leiden 2017, 31-49.
- L. Katić 1942 Lovre Katić, *Žena u doba hrvatskih narodnih vladara*, *Hrvatsko kolo* 23, Zagreb 1942, 234-244.
- L. Katić 1992 Lovre Katić, *Kraljica Jelena. Roman iz doba hrv. nar. vladara*, Solin 1992.
- L. Katić 1993 Lovre Katić, *Rasprave i članci iz hrvatske povijesti*, Split 1993.

¹⁰² Ibid., str. 269.

- N. Klaić 1965 Nada Klaić, *Historijska podloga hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću*, Slovo 15-16, Zagreb 1965, 225-281.
- N. Klaić 1990 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb 1990.
- A. Kovačević 2015 Ana Kovačević, *Žena, majka, svetica: Elizabeta Ugarska u latinskim i hrvatskoglagojskim izvorima*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 47/1, Zagreb 2015, 309-335.
- J. Matanović 1998 Julijana Matanović, *Povijesni roman u hrvatskoj književnosti XX. stoljeća*, doktorska disertacija, Zagreb 1998.
- M. Matijević Sokol – V. Sokol 2010 Mirjana Matijević Sokol – Vladimir Sokol, *Quedam Helena regina...*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 43/1, Zagreb 2010, 415-431.
- Z. Mrakužić 2009 Zlatan Mrakužić, *Povijesni roman i historiografska metafikcija*, Književna smotra 151, Zagreb 2009, 11-22.
- K. Nemeč 1998 Krešimir Nemeč, *Povijest hrvatskog romana. Od 1900. do 1945.*, Zagreb 1998.
- K. Nemeč 2003 Krešimir Nemeč, *Povijest hrvatskog romana. Od 1945. do 2000. godine*, Zagreb 2003.
- B. Neumann 2008 Birgit Neumann, *The Literary Representations of Memory, Media and Cultural Memory / Medien und kulturelle Erinnerung*, Berlin – New York 2008, 333-343.
- Z. Nikolić 2018 Zrinka Nikolić, *Kraljica Jelena kao čuvarica memorije hrvatskih vladara*, Znanstveni kolokvij Helena Mater. U povodu 120 godina od otkrića crkve i nadgrobnog natpisa hrvatske kraljice Jelene 1898. – 2018. (programska knjižica), Solin 2018, 11.
- F. Oreb 2009 Franko Oreb, *Odjeci otkrića Jelenina epitafa u Solinu 1898. godine u hrvatskoj javnosti po izvješćima onodobnoga tiska*, Tusculum 2, Solin 2009, 205-212.
- I. Raos 1987 Ivan Raos, *Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene*, Zagreb 1976.
- F. Šišić 1914 Ferdo Šišić, *Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu 13/1, Zagreb 1914, 1-93.
- B. Zelić-Bučan 1994 Benedikta Zelić-Bučan, *Članci i rasprave iz starije hrvatske povijesti*, Zagreb 1994.
- B. Zelić-Bučan 1997 Benedikta Zelić-Bučan, *Jezik i pisma Hrvata*, Split 1997.
- V. Žmegač 1982 Viktor Žmegač, *Književnost i zbilja*, Zagreb 1982.

Summary

Ana Šimić

Queen Helen the Glorious in Croatian historical novels

Key words: Middle Ages, Croatian (native) rulers, Solin, Glagolitism, Croatian literature

Croatian queen consort Helen the Glorious (Croatian *Jelena Slavna*) is one of the most popular rulers from the era of native Croatian medieval rulers (9th – 11th c.). The Latin inscription on her sarcophagus (976), found in 1898 on Gospin Otok in Solin, surpasses in importance all the other Croatian medieval rulers' inscriptions. Among other things, it states that Helen was the wife of King Michael (Mihael Krešimir II.) and the mother of King Stephen (Stjepan Držislav). Her popularity is mostly grounded on the notion of her being also the mother of (the Croatian) kingdom as well as the mother of the poor and protectress of the widows.

In addition to Helen's epitaph, the other relevant historical mention of Helen can be found in *Historia Salonitana* (13th c.) by Thomas the Archdeacon. Thomas writes that Helen built the churches of St Stephen and St Mary on Gospin Otok in Solin with many kings and queens being buried in the atrium of the former.

These relevant but scarce data were the foundation of the historical novels about Helen the Glorious. She is featured as a character in three of them: *The first king* (Croatian *Prvi kralj*, 1903) by Velimir Deželić Sr., *Queen Helen. Novel from the native Croatian rulers era* (Croatian *Kraljica Jelena. Roman iz doba hrvatskih narodnih vladara*, 1935) by Lovre Katić and *The queen's knight. Novel from the queen Helen era* (Croatian *Kraljičin vitez. Roman iz doba kraljice Jelene*, 1976) by Ivan Raos.

All of them portray Helen as a pious, wise and righteous woman with initiative and will to act. She is greatly respected by men of power in her surroundings. Moreover, Katić and Raos present her not merely as a queen consort but as an actual ruler of the Croatian kingdom due to the illness of her husband. Contrary to the historical mentions of King Krešimir II. that describe him as a «great» and «magnificent» ruler, Katić and Raos fictionalize him as a weak person unable to bear the burden of a kingdom in crisis. Therefore, Helen steps forward as the one who brings peace, stability and prosperity to her people. The price she is paying is having an unfulfilled private life, mostly in her marriage which is described as tolerable but neither happy nor satisfying. Not only is that due to Krešimir's weakness but also due to the fictional fact that she loved someone else first. Deželić and Raos are the ones pursuing the narrative of Helen never getting over her first love.

Concerning historical context of the analyzed novels it is worth mentioning that all of them establish the presence of the Croatian Glagolites (representatives of the non-Latin, i. e. Church Slavonic liturgy in the West) in Helen's entourage. They are described as her devotees while she is presented as their protectress. So far there is no direct evidence of Helen associating with the Glagolites. Their presence in the novels is grounded in the fact that they were inevitable participants of the ecclesiastical, cultural and social life in medieval Croatia. The fact that Deželić, Katić and Raos include them in their respective novels suggests that they may have presumed that hardly any important story about the Middle Ages in Croatia should (and could) be told without Glagolites having a part in it.

In conclusion, all the analyzed novels propose an idea of Helen as a virtuous woman who made Croatian history with her abilities, diligence and willingness to prioritize duty towards the others, especially the less privileged others. She is described as the ruler under which a perilous inner crisis of the Croatian kingdom was resolved. Such a portrayal goes beyond the so far known historical sources. Her story (particularly in Katić's and Raos' novels) serves as an inspiration and guidance for the current and next Croatian generations.

Translated by Ana Šimić

